

ISSN 2076-5908

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Науковий журнал

Виходить 40 разів на рік

Заснований у березні 1997 року

№ 19 (312). 2014

Черкаси - 2014

**Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького**
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – № 3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки».

Випуск № 19 (312) наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія історичні науки рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 27.03.2014 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) та Реферативним журналом Всеросійського інституту наукової і технічної інформації РАН (ВІНІТІ РАН).

Головна редакційна колегія:

д.пед.н., проф., чл.-кор. НАПНУ *А.І. Кузьмінський* (головний редактор), д.б.н., проф., чл. кор. НАПНУ *Ф.Ф. Боєчко* (заступник головного редактора), д.пед.н., проф. *Н.А. Тарасенкова* (заступник головного редактора), к.ф.-м.н., доц. *Гр.В. Луценко* (відповідальний секретар), д.пед.н., проф. *О.А. Біда*, д.т.н., доц. *Б.П. Головня*, д.ф.-м.н., проф. *А.М. Гусак*, д.і.н., проф. *О.О. Драч*, д.філол.н., проф. *С.А. Жаботинська*, д.е.н., проф. *І.І. Кукурудза*, д.б.н., проф. *В.С. Лизогуб*, д.філос.н., проф. *О.В. Марченко*, д.х.н., проф. *Б.П. Мінаєв*, д.і.н., проф. *А.Г. Морозов*, к.і.н., проф. *О.Г. Перехрест*, д.філол.н., проф. *В.Т. Поліщук*, д.пед.н., проф. *О.П. Савченко*, д.філол.н., проф. *О.О. Селіванова*, д.ф.-м.н., проф. *В.М. Соловійов*, д.і.н., проф. *А.Ю. Чабан*, к.пед.н., проф. *С.П. Архипова*.

Редакційна колегія серії:

д.іст.н., проф. *А.Ю. Чабан* (відповідальний редактор); д.іст.н., проф. *О.О. Драч* (заступник відповідального редактора); д.іст.н., проф. *А.Г. Морозов* (заступник відповідального редактора); д.іст.н., проф. *О.Г. Перехрест* (заступник відповідального редактора); к.іст.н., доц. *Л.Г. Голиш* (відповідальний секретар); к.іст.н., доц. *К.В. Івангородський* (відповідальний секретар); к.іст.н., доц. *В.О. Кіресва* (відповідальний секретар); д.іст.н., проф. *В.В. Гоцуляк*; д.іст.н., проф. *В.А. Ільїних* (Росія); д.іст.н., проф. *С.В. Корновенко*; д.іст.н., проф. *О.Є. Лисенко*; д.іст.н., проф. *В.В. Масненко*; д.іст.н., проф. *В.М. Мордвінцев*; д.іст.н., проф. *М.М. Олейник* (Росія); д.іст.н., проф. *Ю.П. Присяжнюк*; член-кор. НАН України, д.іст.н., проф. *О.П. Реснт*; д.іст.н., проф. *Н.І. Суханова* (Росія); д.іст.н., проф. *І.А. Фареній*; к.іст.н., доц. *В.Ф. Боєчко*; д.іст.н., доц. *Н.І. Землюліна*; к.іст.н., доц. *А.П. Іржавська*; к.іст.н., доц. *Г.М. Голиш*; к.іст.н., проф. *В.М. Мельниченко*; к.іст.н., доц. *Л.І. Синявська*.

За зміст публікації відповідальність несуть автори.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра історії та етнології України, тел. (0472) 37-55-57, e-mail: kafiteu@ukr.net

instead of the janissaries in the period of reforms. But the new army was small and had not reserves. Its organization was not completed. The main advantage of this army was its submission to the government, the soldiers obeyed to their superior officers, they were disciplined and did not put up resistance. The arrangements of the regular troops' organization did not give positive results in the provinces in 1826. For all the basic and necessary means, that their government had for forming and training the new army, were concentrated in Istanbul at first. The empire had neither people able to organize and train the troops in the provinces nor the necessary weapons and equipment. The population of many regions resisted to all attempts of the government to form the regular army in the Ottoman Empire.

Key words: *army, sultan, the Ottoman Empire, organization, barracks, military formation.*

УДК 378(470+571)–055.2

О. О. Драч

НАВЧАННЯ ЖІНОК В УНІВЕРСИТЕТАХ: ПРАКТИКА ВИРШЕННЯ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розглядаються питання допуску жінок до університетів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Основну увагу звернуто на висвітлення позиції уряду, посадовців та соціуму з проблеми.

Ключові слова: *освіта, університети, жінки, міністерство народної освіти.*

Постановка проблеми. Результатом структурних реформ вищої школи років незалежності України стало створення розвиненої та розгалуженої системи вищої освіти, яка за кількісними та якісними показниками, в основному, відповідає рівню розвинених країн і поступово стає конкурентоспроможною у європейському освітянському просторі. Початок XXI ст. ознаменувався суттєвим зростанням уваги суспільства до вищої освіти. Після підписання Болонської декларації Україна модернізує вищу школу в напрямі досягнення умов, необхідних для повноцінного входження в європейський освітній простір. З огляду на це актуальності набуває розробка та висвітлення процесів історії розвитку та функціонування вищих навчальних закладів, зокрема і практики появи жінок в університетах Російської імперії, частиною якої була і Наддніпрянська Україна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминути ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських «емансипе» німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер [2]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка цікавих праць, присвячених проблемі [3]. Варто виокремити ґрунтовні дослідження знаного фахівця з історії вищої школи Російської імперії О. Іванова, теоретичні концепції якого спираються на широку джерельну базу [4]. Утім, основну увагу автор приділяє вивченню саме чоловічої школи. Російська дослідниця В. Веремєнко присвятила спеціальне дослідження проблемі появи жінок у російських університетах [5]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах [6]. Варто відмітити серйозне дослідження харківського науковця С. Посохова, присвячене образам російських університетів у публіцистиці та історіографії, де він розкриває й погляди сучасників на проблему вищої освіти жіноцтва [7]. Комплексно досліджено провідні тенденції розвитку знань з жіночих студій в Україні XX – початку XXI ст., зокрема й аспекти допуску жінок до вищої освіти, у роботі Т. Орлової [8].

Метою статті є дослідження позиції влади Російської імперії з приводу допуску жіноцтва до університетів з середини XIX – початку XX ст. та осмислення цих спроб суспільством і посадовцями держави, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

Виклад основного матеріалу. Ще з 1804 р. у Московському університеті професори започаткували читання публічних лекцій, куди запрошували і жінок, які, скориставшись нагодою, слухали лекції з природознавства, експериментальної фізики, комерції, історії, археології. Практикувалися публічні лекції при університетах і в 30–40-х рр. XIX ст. Популярний лекційний курс для публіки Т. М. Грановського в Московському університеті згру-

пував захоплених слухачів, серед яких сучасники бачили й дівичь, що навіть не відпочили після «подвигів» на паркеті. Лібералізація академічного життя середини XIX ст. відновила попередню практику. «Саме в цей час університет відчинив двері для іншої опальної істоти – жінки», – так окреслила появу «другої половини» людства К.Ф. Юнге [9, 258].

У 1859 р. на лекціях професорів у Санкт-Петербурзькому університеті з'явилося декілька жінок, але досить швидко їх контингент збільшився і становив майже стільки, скільки і студентів. Серед перших слухачок слід відзначити М. Богданову, М. Бокову, А. Блюмер, Н. та О. Корсіні, Н. Суслову, особистий приклад яких став визначальним для наступних поколінь молоді.

Столична практика появи жінок у чоловічих до того часу вищих навчальних закладах стрімко поширилася на решту імперських університетів. В Університеті св. Володимира «дамська навала» скеровувалася на лекції з історії та словесності, не зупиняв навіть незвичний час – дев'ята чи десята ранку [10, 51]. Утім, у Києві для жінок зробили обмеження: їх допускали до слухання лекцій тільки за згоди професорів, письмово засвідченої ректором.

У Московському університеті жінкам не пощастило – проти них був налаштований попечитель навчального округу Ісаков, який під загрозою звільнення заборонив одному зі студентів приводити на лекції своїх сестер Словутинських. Досить прикметні мотиви його вчинку – «панянки їздять на лекції тільки, щоб подразнити студентів» [11, 119]. Незважаючи на різного роду труднощі, жіноча молодь засвідчила прагнення до розширення свого рівня підготовки й «оволодіння науками».

Проте для перетворення прецеденту в норму закону значною мірою важлива була позиція влади. У 1861 р. у Російській імперії обговорювався проект нового університетського статуту, у зв'язку з чим Міністерство народної освіти запропонувало радам університетів висловитися з приводу можливості та умов допуску в навчальні заклади жінок. Отримані освітнім відомством матеріали є цінним джерелом, що дає змогу з'ясувати точку зору інтелектуальної еліти країни з питання про доступність та необхідність вищої освіти для «слабкої статі». Колективна думка ради Харківського університету вирізнялася прогресивністю. Професори вважали, що жінкам потрібно дозволити слухати лекції на всіх факультетах і допустити їх до іспитів на вчені ступені та звання, оскільки «широка громадська діяльність жодним чином не завадить виконанню сімейних обов'язків» [12, 521]. Аналогічної позиції дотримувалася також рада Санкт-Петербурзького університету. Апелюючи до майже трирічного досвіду відвідування жінками цього навчального закладу, столичне професорське товариство окреслило справедливим та корисним їх допуск до вільного слухання лекцій, що дасть можливість їм отримати диплом для подальшого працевлаштування та вчених ступенів. З огляду на однакові з чоловіками громадянські та майнові права офіційні обов'язки з виховання та навчання дітей ради усіх факультетів Університету св. Володимира в Києві та Казанського університету визнали доцільними наукові знання для жінки [12, 523].

Натомість рада Московського університету з давніми академічними традиціями абсолютною більшістю голосів (23 проти 2) висловила протидопуску дівчат, мотивуючи відмову «шкідливим впливом на заняття юнаків» [12, 521]. Одним із професорів, що підтримав ідею і письмово засвідчив свою окрему думку, тим самим протиставивши себе всьому колективу, був О. О. Армфельд. Як з'ясувала російська дослідниця О. А. Валькова, поважний професор медицини мав особисті причини для такого вчинку: його старша донька Ольга (відома в історії науки як О. О. Федченко) прагнула професійно займатися ботанікою. Немає сумнівів, що батько, який був обізнаний із тогочасною системою жіночої освіти, оскільки працював інспектором класів у Миколаївському сирітському жіночому інституті, складаючи записку, передусім думав про неї [13]. Неприхильну позицію зайняла й рада Дерптського університету, зазначивши несумісність допуску жінок з успішною діяльністю закладу. Попечитель цього навчального округу фон Брадке, надсилаючи відповідь до міністерства, взагалі визнав за доцільне «обмежити громадську діяльність «слабкої статі» вихованням юнацтва» [12, 522]. Отже, професорські корпорації більшості імперських університетів підтримали інноваційні прагнення жіноцтва до вищої освіти та не заперечували проти їх професійної реалізації в науці.

Позитивним виявився також висновок Ученого комітету Міністерства народної освіти з питання про допуск сторонніх слухачів і жінок до університетів, одностайно схвалений та внесений до пояснювальної записки проекту статуту університетів. Його члени визна-

ли, що не можна усунути з університету публіку, не завдавши цим суттєвої шкоди народній освіті й самим університетам. За остаточною редакцією статуту, рада кожного університету отримувала право сама розробити правила допуску сторонніх слухачів, що затверджувалися міністром. По суті, більшість поважних освітніх чиновників засвідчили солідарність із «духом епохи» і в умовах кардинального реформування соціуму підтримали інноваційні запити жіноцтва.

Утім, незважаючи на те, що серед поданих відгуків переважали позитивні, у комісії з перегляду університетського статуту, яка працювала під керівництвом уже відомого нам своєю консервативною позицією щодо «слабкої статі» попечителя Дерптського навчального округу фон Бракке, точилися запеклі дискусії з приводу допуску жінок в університети. На фоні студентських заворушень поширені поліцією відомості про причетність однієї з перших студенток до них вплинули на підсумок дебатів. На засіданні 15 грудня 1861 р. більшістю голосів питання допуску жінок вирішено негативно. Комітет на чолі зі С. Г. Строгановим, створений для розгляду проекту статуту перед унесенням до Державної Ради, виключив примітку Вченого комітету Міністерства народної освіти до § 100 проекту, відповідно до якої жінкам дозволялося відвідувати університет [14, 478].

Університетський статут 1863 р. підсумував реформування вищої школи в Російській імперії, яка призначалася винятково для навчання чоловіків. З огляду на те, що за цим статутом жінки не приймалися до лав студентів, а згідно із затвердженими для кожного університету правилами не допускалися також до відвідування лекцій як сторонні слухачки, воєнний міністр Д. О. Мілютін розпорядився не дозволяти їм бути присутніми і в Медико-хірургічній академії, про що й повідомив 4 липня 1864 р. керівника освітнього відомства О. В. Головніна [15, 188]. Ця директива засвідчила ментальну неготовність представників вищої влади держави до сприйняття «слабкої статі» як рівноправного учасника навчально-наукового процесу у вищій школі та соціальному житті.

Заборонивши здобувати наукові знання в університетах, Міністерство народної освіти виступило всупереч практиці, що досить швидко поширилася в США та Європі, а розвиток вищої жіночої освіти в країні пішов відтоді зовсім іншим шляхом – організації окремої вищої жіночої школи у формі вищих жіночих курсів.

Проте ідея вищої жіночої освіти не зникла, змінилася на певний час форма її реалізації: з другої половини 60-х рр. XIX ст. молоді жінки, піддані Російської імперії, масово виїжджали на навчання до закордонних університетів. Нову хвилю активізації руху громадськості за доступ жінок до державних університетів викликали успішне завершення навчання у Цюріху першої студентки з імперії Н. Суислової та організація систематичних публічних курсів для «слабкої статі». Восени 1870 р. під час перебування міністра народної освіти Д. Толстого в Харкові депутація мешканців міста подала клопотання про реформування середньої жіночої школи з метою підготовки до університетів та дозвіл дівчатам їх відвідувати. Інформацію про цю подію оприлюднили на шпальтах газет.

З'явилася стаття – роз'яснення у відомчому часописі МНО, де наголошувалося, що університети існували не для спільного навчання, а тільки для чоловіків. Появу жінок в університетах на початку 60-х рр. XIX ст. оцінили як «тимчасовий виняток, що загрожував порушенням серйозності викладання, зниженням його інтелектуального та морального рівнів» [16, 273]. Отже, публікація засвідчила незмінність заборонної позиції МНО щодо такої важливої соціальної проблеми, як допуск «слабкої статі» до університетів держави.

У контексті порушеної проблеми подальше її дослідження доцільно сконцентрувати на опрацюванні джерел, які дають змогу виявити позитивний досвід розв'язання питання про доступ «слабкої статі» до вищих навчальних закладів. У зв'язку з цим становить інтерес розвиток вищої жіночої освіти в одній із частин Російської імперії – Фінляндії. У 1870 р. до консисторії (ради) Гельсінгфорського університету надійшло перше прохання від жінки – М. Чечуліної допустити її до вступних іспитів. Через відсутність прецедентів консисторія передала справу з клопотанням про задоволення заяви на розгляд канцлера. Від канцлера університету в Гельсінгфорсі, яким був цесаревич, майбутній імператор Олександр III, отримали позитивну відповідь [17, 46]. Це дало підстави консисторії порушити питання про зміну чинних університетських положень у сенсі допуску жінок до навчального закладу на однакових із чоловіками засадах. Проте дозволили приймати «чарівну статю» винятково на медичний факультет. Однією з перших цим скористалася Г. Шабанова, у подальшому зна-

ний у столиці лікар та громадський діяч, яка з газет дізналася про допуск жінок на лекції в університеті Гельсінгфорса [18, 538].

Наступну спробу розширити допуск жінок у кінці 70-х рр. XIX ст. реалізував ректор університету, письменник З. Топеліус, який, мотивуючи справедливістю й гуманністю, клопотав про зрівняння прав чоловіків та жінок на вищу освіту. У відповіді, що надійшла лише через чотири роки, державна влада визнала несвоєчасним загальне вирішення цього питання, проте дозволила допускати дівчат до студентського іспиту за спеціальним рішенням консисторії для кожної. Студентки перебували під особистим контролем ректора, їм заборонялося записуватися до земляцтв. Така ситуація зберігалася до кінця XIX ст., допоки жінок навчалася небагато. У 1897 р. на прохання студенток адміністрація Гельсінгфорського університету надала їм право вступати до земляцтв, а через кілька років відмінили також обов'язкове надання дозволу на навчання [17, 46]. У результаті на початку XX ст. чверть студентського контингенту навчального закладу становили дівчата.

Основними причинами нечисленного контингенту студенток у Гельсінгфорському університеті протягом 1870–1880 рр., на нашу думку, є, насамперед, не упередження місцевого товариства і не формальні перешкоди, а складність вступного студентського іспиту, до якого середня жіноча школа не давала необхідної підготовки. Щоб поліпшити ситуацію, громадськість організувала приватні школи для обох статей та відкрила додаткові класи у приватних гімназіях, навчальна програма яких відповідала необхідному для вступу до університету рівню. Отже, з усіх регіонів Російської імперії тільки у Фінляндії прихильники вищої освіти для жінок без особливих труднощів домоглися їхнього допуску до університету. Пояснюємо це досягнення як консолідованою позицією професорської корпорації, яка від початку одностайно висловилася за допуск жінок до Гельсінгфорського університету на паритетних засадах, так і дієвою підтримкою справи зацікавленою громадськістю, що обрала найпростіший шлях – реформування середньої жіночої школи задля співвідношення її з вищою – і фінансово підтримала його реалізацію.

Наприкінці XIX ст. у більшості цивілізованих країн відчули, що прагнення жінок до вищої освіти є досить серйозним, і поступово відкрили двері університетів для них. Усі університети Швейцарії, серед яких Цюрихський одним із перших, поступово допустили жінок. Франція аналогічний крок реалізувала з часів імперії, одночасно визнавши за жінками право на здобуття вчених ступенів. У Швеції, згідно з королівським декретом, «слабку статтю» допускали в університети з червня 1870 р. Норвегія пішла ще далі: законом від 1884 р. жінкам дозволили навчатися та надали рівні зі студентами права щодо іспитів, учених ступенів і стипендій. У Данії в 1875 р. жінкам санкціонували право вступу до університетів та здобуття вчених ступенів. В Італії «чарівну статтю» допускали в університети з 1876 р. В Англії Лондонський університет та університет Вікторії давали жінкам учені ступені. Найдавніші Оксфордський та Кембриджський університети не приймали жінок, але при них створили спеціальні жіночі вищі заклади: Гіртон (1872 р.) та Ньюгем (1875 р.) коледжі [19, 32]. Крім того, у всіх колоніях Великобританії представницям «слабкої статі» відкрили вільний доступ до вищої освіти. Отже, у Європі на кінець XIX ст. тільки в Німеччині та Австро-Угорщині не допускали жінок до університетів, поряд із якими стояла і Російська імперія.

Новий імпульс до обговорення питання про допуск жінок до університетів Російської імперії дав приклад Гельсінгфорського університету, де рішенням консисторії від 20 червня 1901 р. зрівняно в правах студентів та студенток. Додавало впевненості зацікавленій громадськості й те, що на початок XX ст. практичних перешкод для цього не існувало. Питання здатності жінок до проходження університетського курсу було, по суті, вирішеним, оскільки програма вищих жіночих курсів була подібна університетській. Крім того, розширення навчальних приміщень університетів та збільшення їх персоналу коштувало б дешевше, ніж утримання окремих вищих жіночих закладів. Залишалися тільки морально-етичні упередження про незручність спільного слухання лекцій молоддю обох статей, поширені серед урядовців, яких підтримувала невелика частина соціуму та публіцистики.

Посприяло вирішенню проблеми певною мірою й Міністерство народної освіти, яке у зв'язку з підготовкою реформи вищої школи надало радам університетів право обговорення потреб вищої жіночої освіти. Цим швидко скористалися киянки, серед яких зафіксовано й автограф Лесі Косач (Лесі Українки), що клопотали про дозвіл прийому жінок на філологічний та математичний факультети, де помітний недобір студентів [20, 3]. Наполегливість

жіночих прагнень до вищої школи, неможливість діючих у країні закладів їх задовольнити, від'їзд молоді на навчання за кордон визначили позицію ради Харківського університету, що «одно-стайно вирішила клопотати про допуск жінок на всі факультети на однакових зі студентами умовами». Натомість звернення до Університету св. Володимира завершилося переадресацією його до Міністерства народної освіти без будь-яких коментарів професорської колегії, яка послалася на надзвичайну зайнятість підготовкою університетської реформи.

Питання про допуск представниць «слабкої статі» до чоловічих вищих навчальних закладів розглядали під час роботи спеціальної комісії з їх реформування на чолі з Г. Е. Зенгером, що почала діяти з 30 вересня 1902 р. До проекту університетського статуту додали пропозиції Харківської, Казанської та Томської професорських корпорацій як спеціальну примітку в розділі V «Про учнів»: «В особливо поважних випадках міністру народної освіти дозволяється допускати до слухання лекцій та інших університетських занять жінок, що закінчили курс вищих навчальних закладів» [5, 73]. Пояснив таку помірковану позицію комісії один із її членів С. І. Живаго, відзначивши, що першочергово слід ставити не питання допуску жінок до всіх факультетів на рівних зі студентами правах, а побажання, щоб двері університетів не залишалися однозначно закритими перед «слабкою статтю». Проте навіть такий крок залишився не реалізованим, оскільки означену примітку в ході подальшої роботи викреслили.

Значною мірою просунув справу бурхливий сплеск громадського життя у державі в умовах революційних подій 1905 р. Вимоги рівності жінок у сфері вищої освіти вилилися у потужну кампанію, до якої приєдналися професура, земства, громадські організації й депутати Державної Думи. Однак Міністерство народної освіти, що спробувало обіцянками реформ умиротворити вищу школу, відразу циркуляром чітко визначило «заповідну зону»: «Через установленний принцип роздільності вищих та середніх навчальних закладів особи жіночої статі не повинні допускатися до університетів» [5, 76]. Натомість практична реалізація реформ університетськими радами, яким за тимчасовими правилами 26 серпня 1905 р. надали автономію, утілилася в переході до спільного навчання без жодних міністерських дозволів.

Демократизація вищої школи Російської імперії виявилася у прийомі жінок до університету восени 1905 р. як вільних слухачок. Одностайність, з якою автономні ради розв'язували це питання, не давала можливості зафіксувати першого порушника міністерських приписів. Проблема полягала лише в тому, що швидке призупинення занять у вищих навчальних закладах через загострення громадсько-політичної ситуації в країні не дозволяло юридично оформити цей прийом. Але новий міністр народної освіти І. Толстой, призначений з кінця жовтня 1905 р., став відданим захисником цієї справи. Будучи прихильником реформування вищої школи держави на засадах автономії, він уважав, що університетська проблема могла бути остаточно вирішена за умови безпосереднього допуску жінок на правах повноправних студенток.

Слід зазначити, що представники влади щодо цього питання ще не дійшли згоди. Так, юрисконсульт Міністерства народної освіти В. Мамонтов категорично заявив, що «університети ні за духом, ні за буквою закону не призначені для осіб «слабкої статі». Керівник освітнього відомства, визнаючи його формальну правоту, наполягав на законодавчому виправленні університетського статуту в аспекті дозволу приймати жінок, які б задовольняли вступні вимоги. Однак ці міркування міністра рішуче заперечив голова Ради міністрів С. Вітте, який виявився принциповим противником спільного навчання і як аргумент навів, що «це один зі способів остаточно революціонізувати вищу школу» [4, 118]. І. І. Толстой спробував добитися законодавчого чи хоча б авторитетного тлумачення університетського статуту верховною владою, але стикнувся з категоричним опором складу Ради міністрів.

За таких умов міністр народної освіти не наважився подати доповідь безпосередньо Миколі II. Не був прийнятий також розроблений за активної участі професорських корпорацій проект нового статуту університетів, у якому, зокрема, визначено, що студентами й вільними слухачами можуть бути особи обох статей без національних та конфесійних обмежень. Рада міністрів беззастережно відкинула його на підставі «обов'язковості законодавчого вирішення питання, а тому недоцільності розгляду напередодні відкриття Державної Думи». Таким чином, навіть в умовах демократизації суспільного життя не було одногосподності серед високопосадовців держави щодо питання рівного доступу молоді до університетів.

Професорські колегії у цей відповідальний час продемонстрували високу громадянську позицію і явочним порядком стали допускати жінок у навчальні аудиторії на правах вільних слухачок. Урядова нарада в серпні 1906 р. констатувала, що «жіноче питання» на практиці розв'язано університетами, ради яких, розуміючи надану автономію як право самостійного вирішення всіх питань вищих навчальних закладів, дозволили прийом жінок на правах вільних слухачок. Новий міністр народної освіти П. Кауфман, не поділяючи однозначно заборонної політики в умовах соціальної нестабільності, вважав небезпечним не рахуватися з їхнім рішенням. На нараді він озвучив думку, що піднесенню авторитету верховної влади більше сприятиме узаконення цих заходів. Він запропонував оригінальний вихід із ситуації: не очікуючи прийняття нового статуту університетів, допустити жінок до них на правах студенток [5, 84]. Проте підтримав таку позицію тільки обер-прокурор Св. Синоду П. Извольський. Підсумком обговорення стала заява уряду про те, що питання не належить до невідкладних законодавчих заходів. Отже, вищі імперські бюрократи в черговий раз засвідчили своє небажання вирішити у правовому полі проблему рівноправності жінок у сфері державної університетської освіти.

Натомість на вересень 1906 р. вільні слухачки, незважаючи на протидію уряду, навчалися у всіх університетах Російської імперії, окрім Варшавського. Нагадаймо, що виняток становив Гельсінгфорський університет, де вони були повноправними студентками.

Табл. 1

*Чисельність вільних слухачок в університетах Російської імперії
протягом 1906–1910 рр. [21]*

З даних таблиці випливає, що, незважаючи на численні проблеми, з якими зіткнулися вільні слухачки перед початком 1907–1908 н. р., їх кількість порівняно з попереднім навчальним роком помітно збільшилася. Проте досить швидко їх академічне життя ускладнилося. Циркуляр нового міністра народної освіти О. Шварца в 1908 р. про виключення жінок, а потім новий – про їх прийом скоротив контингент вільних слухачок майже наполовину. Фактично, в університети повернулися тільки твердо впевнені представниці, решта, не витримавши невизначеності, вступила на вищі жіночі курси чи продовжила навчання за кордоном.

Маємо зазначити, що на початку ХХ ст. концепція роздільного навчання ще домінувала серед поважних «державних мужів», що засвідчило обговорення проекту нового статуту університетів. Чиновники Міністерства народної освіти в основному підтримували його. Проте на засіданні Ради міністрів відбулася бурхлива дискусія, де найбільші дебати викликала питання про осіб, допущених до навчання в університетах. Прикметно, що товариш міністра народної освіти Г. Ульянов від імені уряду висловився проти внесення до правил прийому пункту, де йшлося про вільних слухачок університетів. Навіть Державна Дума Російської імперії, на яку покладали сподівання прихильники єдиної вищої школи, не змогла зробити поступу у вирішенні питання. На її засіданнях так само відбувалася гостра полеміка. Дійшло до того, що депутат Пуришкевич на засіданнях 3, 5 та 6 березня 1910 р. безпідставно звинуватив вільних слухачок в «аморальності та розбещенні» [22]. Перше засідання спеціальної комісії Державної Думи для обговорення проекту статуту та штатів імператорських університетів, що відбулося у травні 1910 р., виявилось останнім. Новий міністр

народної освіти Л. Кассо в листопаді цього ж року звернувся із заявою про повернення законопроекту, яку вищий законодавчий орган держави задовольнив.

Реальним поштовхом до поступок у цій справі стала потреба в спеціалістах вищої кваліфікації, що в багатомільйонній імперії зростала з року в рік. Найбільш обґрунтованими виглядали прохання із Сибіру, куди скеровувався великий приплив населення у зв'язку з переселенською політикою уряду і де було багато незаповнених вакансій фахівців. Нестача лікарів у регіоні була загальновідомою, тому спеціальна комісія підготувала клопотання про прийом вільних слухачок на медичний факультет Сибірського університету. Головним мотивом постановки питання про допуск жінок в університет ректор визначив ту обставину, що жінки, прийняті в 1906–1907 рр., зарекомендували себе хорошими працівницями. Планували прийом у вільні слухачки в межах установленого обсягу (100–120 місць) винятково сибірячок, сподіваючись під час навчання зрівняти їх у правах зі студентами. Освітнє відомство пішло назустріч наполегливим клопотанням, і за поданням керівника в лютому 1913 р. Рада міністрів прийняла постанову про прийом сибірячок на вільні вакансії медичного факультету Томського університету.

Найбільшою мірою сприяла вирішенню питання про спільне навчання в державній вищій школі Перша світова війна. Чисельність студентів у вузах суттєво скоротилася. Наявність вільних вакансій у «чоловічій» вищій школі давала підстави для практичної реалізації сумісного навчання. До розв'язання ситуації головне освітнє відомство спонукали також численні клопотання від жінок та громадських організацій.

Практика спільного навчання набула значного поширення у травні 1916 р., коли проблемами з комплектацією армії спонукали уряд до розробки нових правил «Про порядок призову на військову службу», що передбачали постійне скорочення чисельності студентів. Керуючись побажаннями Московського та Петроградського університетів, МНО розробило нові правила прийому на 1916–1917 н. р. Відповідно до них жінки могли вступити до «чоловічих» вузів при наявності тільки клопотання Ради навчального закладу, вільних після прийому студентів вакансій та відповідного освітнього цензу.

Висновки. Таким чином, короточасна інноваційна практика появи жіноцтва в навчальних університетських аудиторіях у середині XIX ст. спонукала визначитися зі своїм ставленням до неї урядовців, професорських корпорацій та науково-педагогічного загалу в цілому. Положення університетського статуту 1863 р. офіційно засвідчили ментальну неготовність влади до рівноправності статей в аспекті доступу до навчання у державних університетах. На тривалий час це питання стало своєрідною «мертвою зоною» для вищих сановників. Із загального контексту виокремлювався тільки один регіон імперії – Фінляндія.

Під натиском революції відновлення в 1905 р. тимчасової автономії вищої школи уможливило появу жінок в університетських аудиторіях. Недовга практика навчання вільних слухачок засвідчила велику кількість бажаючих та наполегливість на шляху отримання університетського диплома. Разом з тим численні комісії, наради, проекти щодо правового врегулювання цього питання виявили потужну, майже нездоланну протидію доступу «слабкої статі» до академічних закладів. Незважаючи на наполягання громадськості, депутатів Державної Думи та науковців на впровадженні спільного навчання в університетах, до кінця існування Російської імперії вища влада так і не наважилася законодавчо оформити це питання. Тільки під впливом місцевих умов та обставин Першої світової війни, як виняток, уряд дозволив прийом жінок в окремі університети для заповнення вільних вакансій студентських місць.

Список використаної літератури

1. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайс. – М. : РОССПЭН, 2004.
2. Пиетров–Эннкер Б. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров–Эннкер. – М. : РГУ, 2005.
3. Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт–Петербурге / Н. Перова. – С.Пб. : ИД «Петрополис», 2007; Юкина И. Русский феминизм как вызов современности / И. Юкина. – С.Пб. : Алетей, 2007; Пономарева В. В. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – 2–е изд. – М. : ООО «ТИД – Русское слово – РС», 2008.
4. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М. : Наука, 1991; «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России : сб. науч. трудов / науч. ред. и сост. Р. Ш. Ганелин. – С.Пб., 1997.

5. Веремко В. А. Женщины в Русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В. А. Веремко – С.Пб. : Изд-во Высшей Административной школы. – 2004.
6. Сарапулова Э. Г. Историчний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії / Э. Г. Сарапулова // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3; Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта в Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Историчний журнал. – 2005. – № 5; Нижник В. В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В. В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5; Добролюбский А. К истории женского высшего образования в Одессе в XIX – нач. XX вв. / А. Добролюбский // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий альманах. – О., 2009. – Вип. 7.
7. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Н. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006.
8. Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.) : монографія / Т. В. Орлова. – К. : Логос, 2009.
9. Юнге Е. Из моих воспоминаний (1843–1860 гг.) / Е. Юнге // Вестник Европы. – 1905. – № 5. – С. 258.
10. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля / В. Хижняков. – Пг., 1916. – С. 51.
11. Теплов В. Пятидесятилетие высшего женского образования в России / В. Теплов // Вестник воспитания. – 1910. – № 9. – С. 119.
12. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – С.Пб., 1862. – Ч. 2. – С. 521.
13. Валькова О. А. Дискусия о высшем женском образовании в Московском университете (1861 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/VIET/BABES>. HTML – 2006. – № 4.
14. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. 1856–1880 / Е. Лихачева. – С.Пб., 1901. – С. 478.
15. Док. № 99. Уведомление военного министра Д. А. Милютину министру народного просвещения А. В. Голловину о наложении им запрета на посещение женщинами лекций в Медико-хирургической академии // Высшая школа Санкт-Петербурга XIX – начало XX века : сб. док. – С.Пб., 2007. – С. 188.
16. По поводу женского адреса, поданного г. Министру народного просвещения в г. Харькове // Журнал министерства народного просвещения. – 1870. – № 10. – С. 269.
17. Из истории женского движения к получению высшего женского образования в России и Финляндии // Образование. – 1902. – № 2. – С. 46.
18. А. Ш. Два года в Гельсингфорском университете: Из воспоминаний женщины-врача / А. Ш. // Вестник Европы. – 1882. – № 2. – С. 538.
19. А. С. Права женщин на высшее образование в различных государствах / А. С. // Образование. – 1892. – № 1. – С. 32.
20. IP НБУВ, ф. 66, № 316, арк. 3.
21. Таблицю складено автором на підставі: Чехов Н. В. Женщины в университете // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 9; Шилова Н. И. Женщины в русских университетах и технических высших учебных заведениях в 1906–1913 гг. // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб., 1914. – Т. 1. – С. 32; Шохоль К. К вопросу о допущении женщин в университеты // Русская школа. – 1912. – № 11. – С. 116; Щепкина Е. Н. Женщины в русских университетах // Вестник Европы. – 1912. – № 9. – С. 362.
22. Иванова. Этика наших депутатов / Иванова // Женский вестник. – 1910. – № 4. – С. 104.

Одержано редакцією 03.05.2014

Прийнято до публікації 23.06.2014

Аннотація. Драч О. А. *Обучение женщин в университетах: практика решения вопроса в Российской империи.* В статье рассматриваются вопросы допуска женщин в университеты Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. Основное внимание обращено на освещение позиции правительства, должностных лиц та социума по проблеме.

Ключевые слова: образование, университеты, женщины, министерство народного образования.

Summary. Drach O. *Study of Female students in the universities: the experience of Russian Empire.* The article deals with the admission of women to universities in the Russian Empire in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The problem of female high education was explored. The main attention is paid to the position of the government, officials and society on this issue. The author analyzed the positions of Academic Boards through the abilities and conditions of the access to the universities in the context of Great reforms and the discussing of the new project of university charter of 1863. The forms and methods of female desires activity for getting high education are highlighted. Agencies that influenced on the negative position of the Ministry of public education and officials are pointed out. Only revolutionary events of 1905 in the circumstances of the autonomy of high school gave the opportunity for appearing of the «free female lectures» in the universities. At the same time till the end of Russian Empire existing the high authorities had not solved the problem by the constitutional way.

Key words: education, universities, women, the Ministry of public education. Russian Empire.